

Богдан Матюшко

МАТЮШКО Богдан Костянтинович — асистент кафедри філософії Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Сфера наукових інтересів — історія української філософської думки XIX — XX століть.

ОСОБЛИВОСТІ СПРЯМУВАННЯ ПОЗИТИВІСТСЬКИХ ІДЕЙ В. ЛЕСЕВИЧА

Філософська спадщина найбільшого представника філософії позитивізму в Україні 2-ї половини XIX — початку XX століть, Володимира Вікторовича Лесевича (27.01.1837 — 26.11.1905) являє собою об'єкт не лише спеціалізованих історико-філософських, а й загальних культурологічних досліджень. Сьогодні, в часі нового осмислення історії України та української культури, набувають особливого інтересу ідеї малознаних її представників. До них належить і В. Лесевич, уродженець с. Денисівка теперішнього Оржицького району Полтавської області — постать, відома переважно у вузьких філософських колах. Значну частину життя мислитель провів за межами України, в основному в Петербурзі, а також Красноярську, Казані, Твері, де відбував заслання як учасник ліберального крила народницького руху. Від 1883 року і до дня смерті Лесевич жив на території України (Полтава, Київ). Похований він був на цвинтарі «Аскольдова Могила» [17, с.61].

Філософ відомий перш за все як представник російської філософської думки, оскільки майже всі свої відомі твори писав російською мовою. Одним з актуальних питань сучасної української історико-філософської науки є не лише проблема місця Лесевича в історії філософії, а і його української національно-культурної приналежності, унікальності, своєрідності його поглядів. Поставлена проблема і її вирішення узгоджені з науковою програмою «Концептуальні засади координації і трансформації змісту філософських та соціально-гуманітарних дисциплін в педагогічних вузах України» (координаційний план Міністерства освіти України. Наказ МО України № 37 від 13 лютого 1997 р.).

Філософська творчість мислителя виступає об'єктом дослідження протягом тривалого часу. Окрім сучасників — Я. Колубовського, М. Журливого, а також представників філософської думки української діаспори — Д.І. Чижевського, В.В. Зеньковського, до неї зверталися радянські наукові працівники, автори кандидатських дисертацій (О.Д. Ковальова, Л.О. Звездіна, Б. Росяк, А.І. Ципльонков, В.М. Комісарчук), монографій (Н.Ф. Уткіна, П.С. Шкуринов). Ідеї Лесевича досліджували також М.І. Лук, І.В. Огородник, М.Ю. Русин, А.К. Бичко, І.В. Бичко, інші українські науковці. Останніми публікаціями, що стосуються поставленої проблеми, є замітка російського дослідника О.А. Єрмічова «Про одну застарілу бібліографічну помилку» та підготовлена професором М.Л. Ткачук стаття про В. Лесевича у бібліографічному словнику «Філософська думка в Україні». У першій з названих праць прямо поставлено питання про своєрідність Лесевича з одночасним запереченням оригінальності його поглядів [2, с.188], у другій фактично спростовано думку про позауніверситетський характер діяльності українського філософа, оскільки наведено факти викладацької праці Лесевича у Вищому російському інституті у Парижі [18, с.121]. Таким чином постає проблема визначення специфіки змісту філософських ідей Лесевича і виявлення їх зв'язку з освітньою та громадською діяльністю мислителя.

Метою даної статті є розкриття особливих рис позитивістських філософських поглядів В. Лесевича як підстав його праці в різних галузях життя.

Поділяючи основні положення західного позитивізму середини XIX — початку XX століть, Лесевич пройшов еволюцію від першої його історичної форми, представлені О. Контом, Дж.С. Міллем, Г. Спенсером, за посередництвом німецьких неокантіанців Альберта Ланге, Фрідріха Паульсена, Карла Герінга, Алоїза Ріля, Ернста Лааса, до другого позитивізму, особливо ідей засновника емпіріокритицизму Р. Авенаріуса і його учнів: Йозефа Петцольдта і

Фрідріха Карстан'ена. Праці філософського характеру — газетні замітки, журнальні статті, книги — український мислитель став публікувати з 21-річного віку, тобто від 1858 р. Відомі твори Лесевича з соціології, фольклористики, літературознавства.

Результатом аналізу різноманітних за змістом (історико-філософських, полемічних, релігійнознавчих та присвячених окремим проблемам філософії) публікацій Лесевича, а також спогадів його сучасників, є визначення ряду особливих напрямків розвитку ідей українського позитивіста.

1. У творах Лесевича має місце реалізація просвітницької установки, яка властива перш за все поглядам основоположника цієї філософської течії — О. Конта. Першим і найголовнішим її проявом є діяльність мислителя, спрямована на популяризацію нових і ще не відомих широкому загалові Російської імперії філософських ідей різних форм позитивізму, неокантіанства, відкриттів і здобутків у природничих та гуманітарних науках. Так, вже в одній з перших своїх праць, газетній статті «Наукові вісті», Лесевич розповідає про дослідження і відкриття в астрономії, фізиці, хімії [16, с.663 — 672], визначає просвітницьке кредо освіченої людини: «якщо ці (наукові — Б. М.) ідеї важко проникають у публіку і не скоро нею засвоюються, то це може слугувати тим більшою спонудою для всякого, хто не терпить застою і неучтва, не переставати повторювати про науку, про діяльність, про інтереси загальнолюдські, про прогрес» [16, с.663].

Набагато більшим був масштаб популяризації нашим позитивістом філософських знань. Так, у статті «Новітня література позитивізму» (1870), в якій Лесевич подав огляд практично всіх найважливіших книг і статей, виданих представниками цієї філософської течії в 2-й половині 60-х років XIX ст. в Російській імперії ті країнах Заходу, він говорить: «поширення позитивізму часто уповільнюється необізнаністю з його літературою, необізнаністю, яка часто породжує про нього хибні міркування. Бажаючи посприяти усуненню цієї незручності у нас, я намагався дати в цій статті вказівки, які, на мою думку, будуть корисні читачам, що бажають ознайомитися з літературою позитивізму» [14, с.134].

Перейшовши після 1875 р. від обґрунтування основних ідей контівського позитивізму, таких, як «закон трьох стадій» і особливо класифікація позитивних наук, до їх критики, український мислитель приступає до популяризації в Російській імперії вчень німецьких неокантіанців, і, таким чином, опосередковано — філософії самого Конта. Значимість внеску Лесевича в цю справу підкреслюють не лише Е. Ганейзер [1, с.56 — 57] і Єрмічов [2, с.188], а й видатний представник неокантіанства в Україні й Росії Г. Челпанов, на якого і посилаються згадані дослідники. У своїй першій книзі «Спроба критичного дослідження основ позитивної філософії» (1877) Лесевич не лише піддає ревізії погляди О. Конта і його послідовників з групи Е. Літтре, наводить бібліографію неокантіанства 1965 — 1876 років [11, с.162] з одночасним застосуванням методології критицизму як основи наукового дослідження, а й засвідчує синхронність власного визначення шляхів дальшого розвитку позитивізму з пошуками Р. Авенаріуса та Ф. Паульсена [11, с.254]. Розвиваючи концепцію «наукової філософії», яка поєднує антиметафізичну спрямованість і «закон трьох стадій» контівського позитивізму з неокантіанською психологією К. Герінга, класифікацією філософських напрямків Ф. Паульсена та визначення Р. Авенаріусом у ранньому періоді своєї творчості філософії як узагальнення ідей науки, Лесевич продовжує визначати свою роль не як творця оригінальної системи, а «доповідача про назрілі або ті, що назрівають, успіхи у філософії, яка ґрунтується на науці» [13, с.11]. Третя книга Лесевича «Що таке наукова філософія?» (1891) являє собою виклад позитивістських та близьких до них ідей як основоположників позитивізму і неокантіанців, так і представників другої історичної форми позитивізму — Е. Маха й Р. Авенаріуса.

Проте найбільш значною є робота, проведена філософом у 1895 — 1905 роках з асиміляції емпіріокритицизму — ідей Р. Авенаріуса та його учнів: не Ф. Карстан'ена (російський переклад книги якого «Вступ до філософії чистого досвіду» Лесевич здійснив у 1898 році за невиданим німецьким рукописом) та Й. Петцольдта, а й представниці польської й американської філософської думки — Жозефіни Кодис, статтю якої «Емпіріокритицизм» український позитивіст переклав з польської мови та опублікував у журналі «Русская мысль» з власною

передмовою [15, с.657 — 663]. Як зазначає Е. Ганейзер, «В.В. Лесевич перший ознайомив широкі кола російського суспільства з Авенаріусом у найбільш доступній формі, наскільки це було можливим... Яку кропітку роботу він провів з одним лише виробленням зовсім нової термінології! Йому довелося створити понад 50 термінів, невідомих раніше в російському філософському словнику» [1, с.65]. Загальновідомою є характеристика В. Лесевича як «першого і найвидатнішого російського емпіріокритика» [6, с.46].

Будучи, за словами М. Журливого, «строгим логіком, тонким і проникливим критиком, чудовим стилістом, великим знавцем сучасних напрямків західноєвропейської філософії, переконливим пропагандистом своїх ідей» [4, с.75], Лесевич, виконуючи взяті на себе завдання, виявив свої здібності як освітній діяч. Він займався теоретичним обґрунтуванням педагогічного процесу, яке в кожний з періодів еволюції його поглядів мало особливий характер. Так, у першому з них висловлюються зауваження до викладання історії західноєвропейської філософії у навчальних закладах (перебільшення ролі Хрестових походів з одночасним ігноруванням значення асиміляції аристотелізму від арабомовних мислителів у XII — XIII ст.), викладені у статті «Історичне значення науки та книга Уевеля», написаній у 1868 р. [16, с.10 — 11]. У другому, неокантіанському періоді творчості, Лесевич публікує серію статей під назвою «Педагогічні етюди», яка згодом була перероблена на книгу «Листи про наукову філософію». Серед іншого, в другій статті «Педагогічних етюдів» позитивістська філософська основа педагогіки визначається так: «спираючись на конкретні науки і головним чином на антропологію, теорія виховання або педагогіка може вийти з лабіринту буденного мислення й успішно вирішити своє велике та складне завдання, позбувшись нарешті гнітючих невдач, яких у педагогіки, що керується буденним мисленням, як це очевидно для будь-якого, надто багато» [12, с.546]. Буденному мисленню Лесевич протиставляє наукове, що є спільним для науки і філософії як узагальнення науки. Проблема правильності мислення у свою чергу виступила підставою зацікавлення психіатрією, результатом чого стала окрема серія публікацій на відповідні теми: рецензії на журнал «Архив психиатрии, неврологии и судебной психопатологии» та опубліковані в ньому статті І.Р. Пастернацького та інших авторів (1883), «Експерсії до царини психіатрії» (1887). Автор одного з перших бібліографічних покажчиків праць Лесевича, Я. Колубовський, вказує на обізнаність нашого філософа з поставленою Ч. Ломброзо та іншими дослідниками проблемою спільності геніальності та божевілля [5, с.156]. В емпіріокритичному періоді український мислитель визначає основи педагогіки в ідеях Авенаріуса про підготовку «системи С», тобто індивіда, значення вправ для формування системи С через дію на її окремі складові (центральні) системи [15, с.295 — 296]. Відомо також, що український мислитель проводив і педагогічну практику.

Лесевич не обмежувався теоретичними побудовами в галузі філософії освіти. Вже в 1864 році він відкрив за свій кошт у рідному селі Денисівка школу для селянських дітей, викладання в якій велося українською мовою, причому поряд із запрошеними вчителями уроки вів сам Лесевич [3, с.352], і яка стала першим на тій частині території України, що входила до складу Російської імперії, україномовним освітнім закладом [1, с.55]. Набагато пізніше після закриття школи, яке сталося того ж року, філософ, після невдалої спроби історика В.І. Семевського влаштувати його на викладацьку посаду в одному з університетів, «знайшов свою аудиторію поза університетом» [1, с.70] через читання публічних лекцій на теми фольклору, емпіріокритицизму Авенаріуса і творчості Д. Дефо на території України, Північного Кавказу і прилеглих місцевостей Росії. Лесевич і на сьогодні, на жаль, лишається маловідомим як меценат, а між тим саме він матеріально підтримував М.П. Драгоманова у справі видання за межами Росії книг українською мовою [1, с.90], а під час свого перебування в Петербурзі в кінці 70-х років XIX ст. організував українське земляцтво і «Товариство видання корисних книг українською мовою». Перший внесок у розмірі 500 карбованців до «Капіталу імені Шевченка», створеному при російському «Літературному фонді» також зробив Лесевич [1, с.90].

2. Особливого значення для Лесевича набуває антиметафізична спрямованість філософії позитивізму. Майже неможливо знайти твір, в якому філософія в її традиційному вигляді не піддається нашим мислителем більш чи менш гострій критиці. Вже у своїй першій праці

«Жінка і медицина» (1858), написаній під час проходження військової служби на Кавказі, майбутній філософ протиставляє філософію і природничонаукову освіту [16, с.658]. Протилежність між метафізикою та наукою і заснованою на ній філософією чіткіше окреслена у статті «Філософія історії на науковому ґрунті». Оскільки традиційні філософські, «метафізичні» вчення, будучи різноманітними і суперечливими, тільки сприяли міжнародній ворожнечі, то «розум, звільнений від цих пут, наданий самому собі, спираючись на вільне вивчення природи і життя, стане, звісно, більш доречним. Різні ступені спотворення його зникнуть, і його природна єдність в усьому роді людському слугуватиме вірною запорукою дійсного об'єднання людства» [14, с.16]. Вся подальша боротьба Лесевича проти «метафізики» має на меті звільнення людини від неправильного світорозуміння, формування такої людської особистості, яка здобуває свободу в дослідженні себе і навколишнього світу. Створена О. Контом у середині 40 — 50-х роках XIX століття позитивна релігія є для Лесевича неприйнятною. Таким чином, український позитивіст засвідчує свою приналежність до групи послідовників Конта, котрі гуртувалися навколо Е. Літтре, які, відкинувши позитивну релігію, розвивали онтологію, гносеологію, методологію та філософію науки свого вчителя. Лесевич приймає ті елементи доктрини основоположника позитивізму, які відповідають його життєвим прагненням: звільнення людини від «пережитків теології та метафізики» [1, с.64], єднання науки і філософії, прогрес людства. Позиція українського філософа, вироблена в кінці 60-х — на початку 70-х років XIX століття на основі власного підходу до ідей О. Конта, може бути названа контіанством. Протягом усієї своєї філософської творчості, незважаючи на неокантіанську ревізію першого позитивізму та асиміляцію емпіріокритицизму, Лесевич не заперечував важливого значення ідей Конта у створенні «наукової філософії». Головними підставами критики доктрини французького мислителя наш філософ визначив догматизм, схематизм і відсутність критичної точки зору, але навіть у неокантіанській ревізії першого позитивізму «збережені деякі положення О. Конта, які новокритична школа відкидає» [13, с.10], а окрім популяризації ідей Авенаріуса в пізньому періоді своєї творчості, Лесевич до 100-річчя з дня народження основоположника позитивізму (1898) опублікував статтю «Філософські погляди Огюста Конта», в якій визначив його місце в історії філософії, вказавши на всі здобутки і прорахунки мислителя як підстави подальшого розвитку позитивізму в напрямку неокантіанства та емпіріокритицизму гуртка Авенаріуса. Особливої уваги надано спадкоємності «законау трьох стадій» Конта і «чистого досвіду» Авенаріуса [15, с.336].

Будучи непримиреним опонентом мислителів, які, на думку Лесевича, відновлювали метафізику (представники академічної філософії в Росії: В. Соловйов, П. Милославський, в Україні: М. Грот, О. Козлов, позитивісти, які в цілому дотримувалися схеми О. Конта і прагнули її розвивати, колишні однодумці нашого філософа Г. Вирубов, Є. де Роберті), він, з одного боку, не помічав метафізичного характеру власної концепції «наукової філософії», з іншого, в історико-філософському обґрунтуванні позитивізму поглиблював вказану ще О. Контом позитивну оцінку метафізики як перехідної ланки між теологією, поясненням явищ світу як результатів дії надприродних сил, та позитивною стадією розвитку світорозуміння, тобто наукою. Відзначення конструктивної ролі метафізики у прогресі людського мислення є підставою того, що позитивна в цілому оцінка В. Лесевичем епохи Середніх віків, на якій наголошує Д. Чижевський [20, с.147 — 148], є однією з особливих рис позитивістських поглядів українського філософа. На цій основі Лесевич зближується з історико-філософською концепцією Л. Фейєрбаха. В одній з публікацій першого періоду своєї творчості, присвяченій історико-філософському обґрунтуванню позитивізму — статті «Характеристичні риси філософії та науки в Середні віки» (1873), визначаючи прогресивне значення схоластики в західноєвропейській думці, Лесевич прямо посилається на представника німецької класичної філософії [16, с.305], який говорить: «хоча схоластична філософія перебувала на службі церкві, оскільки вона визнавала, доводила і захищала принципи останньої, однак вона виходила з наукового інтересу, будила і заохочувала дух вільного дослідження» [19, с.72].

3. Найбільшою мірою своєрідність філософських пошуків Лесевича виявилась у його дослідженнях буддизму. Загалом слід зазначити, що до релігієзнавчої проблематики мислитель

звертався практично від початку своєї творчості, оскільки першою його власне філософською працею є стаття «Що таке магія?» (1866). Роль вступу до розвідок на теми буддизму відіграє рецензія на книгу професора Ягелонського університету (м. Краків) Мауриція Страшевського «Розвиток песимізму в Індії» (1883), у цілому схвальна [16, с.515]. Першою статтею з буддизму є праця «Буддистський моральний тип» (1883), продовженням якої виступають «Новітні рухи у буддизмі, що поширюються та підтримуються європейцями» (1887) та додатки до підготовленого за редакцією Лесевича перекладу поеми одного з буддистських діячів європейського походження, Едвіна Арнольда, «Світло Азії». Український мислитель відзначає «надзвичайну терпимість буддистів, яка походить не лише від любові» [10, с.8] а й від «критичного чуття і здорового міркування» [10, с.9]. Для Лесевича як позитивіста близьким став буддистський агностицизм, що виступає наслідком повелінь Будди про чотири шляхетні істини як знання, що веде до спасіння [7, с.291] і яке протиставляється іншим його видам, перш за все метафізиці [7, с.293]. Аналізуючи закони Асоки, що стосувалися віротерпимості в Стародавній Індії, Лесевич підсумовує свої міркування про значення цих актів так: «у релігії він (Асока. — Б. М.) бачив те зведення вірувань, переконань та уповань, яке тому зветься релігійним, ...що вони всі є вже не тезами для дебатів, а мотивами діяльності, що проникли в життя і виступають як такі, що злилися з усією істотою людини, з чимось, що становить єдність з її душею, найціннішим її надбанням. У цьому відношенні Асока був людиною релігійною, а ідеї, які він заповів, ідеями живими, дієвими, що не втратили свого значення і донині; вони назавжди лишаться, звісно, вираженням прав Асоки на вдячність нащадків» [8, с.343 — 344]. Дослідник засвідчує схвальну оцінку необуддистських вчень Чао Фіа Типакона [10, с.9 — 10] й Самдет Фра Парамендра [10, с.11 — 14], відповідно, прем'єр-міністра та короля Таїланду. Прихильно ставлячись до буддизму як етично-релігійного і навіть захищаючи його, серед іншого, від закидів про ідолопоклонство [9, с.123], Лесевич водночас різко негативно ставиться до його новітніх течій, перш за все теософії О. Блаватської, яка має на меті дослідження «таємних» сил природи та «прихованих» можливостей людини засобами магії та містики [10, с.16 — 17].

Результатом проведеного дослідження виступають ряд висновків.

1) Позитивізм В. Лесевича, зберігаючи властиві ідеям цієї течії ознаки, має особливе спрямування на людину, оскільки виступає засобом формування її особливості.

2) Поряд з неминучою обмеженістю, позитивістська концепція Лесевича є порівняно відкритою для діалогу зі спорідненими вченнями.

3) Має місце зближення філософської позитивістської концепції Лесевича з окремими релігійними вченнями необуддизму на підставі спільних принципів релятивізму, агностицизму та нівелювання супранатуралістичних елементів світогляду.

4) Орієнтація на освіту, гуманістичний зміст релігії та соціально-гуманітарні наукові дисципліни зближує погляди Лесевича з ідеями М. Драгоманова і дає підстави вести мову про український позитивізм як історико-філософський феномен.

Подальші дослідження з цієї тематики можуть стосуватися позитивістської теорії та методології В. Лесевича в галузі антропології, естетики, фольклористики, літературної критики.

Література

1. *Ганейзер Е.* В.В. Лесевич в письмах и воспоминаниях // *Голос минувшего.* — № 8. — М., 1914. — С.44 — 96.
2. *Ермичев А.А.* Об одной застарелой библиографической ошибке // *Вопросы философии.* — М., 2001. — №9.
3. *Ефремов С.* Памяти В.В. Лесевича // *Киевская старина.* — Киев, 1905. — №11 — 12.
4. *Журливий М.* Лесевич jako философ // *Основа.* — М., 1915. — №3.
5. *Колубовский Я.* Материалы для истории философии в России: В.В. Лесевич // *Вопросы философии и психологии.* — М., 1891. — №8. — С.133 — 160.
6. *Ленін В.І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. Повне зібрання творів / Пер. з 5-го рос.

- видання. — Т.18. // Київ, 1971.
7. *Лесевич В.В.* Буддизм на Цейлоне // Арнольд Э. Свет Азии. Поэма. Пер. с англ. А. Анненской под ред. В. Лесевича с его предисловием и введением, отредактированным им же. — Санкт-Петербург, 1893. — С.277 — 313.
 8. *Лесевич В.В.* Буддизм по эдиктам царя Асоки Великого // Арнольд Э. Свет Азии. Поэма. Пер. с англ. А. Анненской под ред. В. Лесевича с его предисловием и введением, отредактированным им же. — Санкт-Петербург, 1893. — С.315 — 344.
 9. *Лесевич В.В.* Где следует искать «настоящий буддизм»? // Вопросы философии и психологии. — М, 1890. — №3. — С.121 — 127.
 10. *Лесевич В.В.* Новейшие движения в буддизме, поддерживаемые и распространяемые европейцами // Русская мысль. — М, 1887. — №8. — С.1 — 17.
 11. *Лесевич В.В.* Опыт критического исследования основ начал позитивной философии. — Санкт-Петербург, 1877.
 12. *Лесевич В.В.* Педагогические этюды. I. Введение. б) Теория и практика с научной точки зрения // Педагогический музей. — М, 1878. — №8. — С.535 — 546.
 13. *Лесевич В.В.* Письма о научной философии. — Санкт-Петербург, 1878.
 14. *Лесевич В.В.* Собрание сочинений. — Т.1. — М., 1915.
 15. *Лесевич В.В.* Собрание сочинений. — Т.2. — М., 1915.
 16. *Лесевич В.В.* Собрание сочинений. — Т.3. — М., 1915.
 17. *Проценко Л.А.* Київський некрополь: Путівник-довідник. — Київ, 1994.
 18. *Ткачук М.Л.* Лесевич Володимир Вікторович // Філософська думка в Україні: Бібліографічний словник / Авт. кол.: В.С. Горський, М.Л. Ткачук, В.М. Нічик та ін. — Київ, 2002. — С.120 — 121.
 19. *Фейербах Л.* История философии. Собрание произведений в трех томах. — Т.1. / Под общ. ред. и со вступит. статьей М.М. Григорьяна. — М., 1974.
 20. *Чижевський Д.* Філософія на Україні: спроба історіографії. — Прага, 1922.

Надійшла до редакції 25.03.2004 р.